

ATÂ MELİK CÜVEYNÎ NELER GÖRDÜ, NELER DUYDU?

Ahmet B. Ercilasun

- Alâüddin Atâ Melik Cüveynî, 1226-1283 yılları arasında yaşamış bir tarihçi ve devlet adamıdır. Genç yaşta; Moğolların Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Emir Argun'un özel kâtiplerinden biri olmuştur. Umumi vali Argun; 1243-1256 arasında başkent Karakorum'a yaptığı birçok resmî ziyarete, özel kâtibi Cüveynî'yi de götürmüştür. Atâ Melik Cüveynî, 1256'da Hülâgu Han'ın hizmetine girmiş ve 1258'deki Bağdat Seferi'ne katılmıştır. 1259'da Irâk-ı Arab ve Hûzistan eyaletlerinin yönetimi Cüveynî'ye verilmiş ve Cüveynî 24 yıl boyunca bu bölgeleri “müstakil denecek bir şekilde” idare etmiştir (Bilgin, 1993: 140).

Cüveynî'nin asıl şöhreti ise *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı üç ciltlik Farsça tarihinden kaynaklanır. 1252-1260 yılları arasında yazılan bu eser, Moğol ve İlhanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Eserin ilmî neşrini yapan Kazvinî, Cüveynî'nin ve tarihinin önemini şöyle belirtir: Cüveynî, “Moğol Devleti'nde sahip olduğu yüksek makamlar ve üstlendiği görevler dolayısıyla bu kitapta anlattığı olayların çoğunu kendi gözüyle görmüş ve onlara şahit olmuştur.” (Öztürk çevirisi, 1998: 2-3).

Târîh-i Cihân-güşâ'nın ilmî yayını İranlı bilgin Mirza Muhammed Kazvinî tarafından yapılmış ve 1912, 1916, 1931 yıllarında üç cilt hâlinde Leyden ve Londra'da basılmıştır. Kazvinî, Cüveynî ve eseri hakkında uzun ve etraflı bir mukaddime de yazmıştır.

Kazvinî yayını, mukaddimesiyle birlikte Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Öztürk'ün çevirisi, Kültür Bakanlığı tarafından önce 1988'de üç cilt olarak sonra da 1998'de tek cilt olarak basılmıştır.

Cüveynî, eserinin “Onların İnanışlarına Göre İdikut’un Soyu ve Uygur Şehirleri” bölümünde Uygurların türeyiş efsanesine yer verir. Kendi ifadesine göre “doğrulamak için değil”, “hayret verici şeyler olduğu için” Uygurların din ve inançlarına yer vermiştir.

Bu yazıda benim ele aldığım konu, Uygurların türeyiş efsanesi değildir. Efsaneyi anlatmaya geçmeden önce Cüveynî’nin yazdıklarıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi Karakorum’a genç yaşta birçok defa giden Cüveynî, orada Uygurlar ve Uygurların başkenti Ordu Balık hakkında önemli bilgiler edinmiştir. İşte bu bilgilerle ilgili satırları, Öztürk çevirisinden verecek ve onlardan ne anlamamız gerektiği üzerinde duracağım.

Türeyiş efsanesinden önceki satırlar şöyledir:

“Uygur inancına göre onların doğup ortaya çıkmaya başladıkları yer, Kaan zamanında kurulan şehrin de adı olan Karakorum adındaki bir dağdan kaynaklanan Orhun¹ nehri sahilidir. Karakorum dağından, ondan başka 30 nehir daha çıkar. Her nehrin sahilinde ayrı bir kavim yaşıyor, Orhun sahilinde ise iki Uygur kavmi yaşıyordu. Bunlar kalabalık olunca diğer kavimler gibi kendi aralarından bir yönetici seçtiler ve onun arkasından gittiler. Buku Han² ortaya çıkıncaya kadar beş yüz yıl bu şekilde yaşadılar.”

“Halkın inancına göre bu Buku Han, Efrasiyab’ın ta kendisidir. Karakorum yakınında, kenarında bir taş olan bir kuyunun bulunması da o görüşlerine destek olmuştur. O kuyuya Bijen’in kuyusu demişlerdir. Bu nehrin sahilindeki bir şehirden yani şimdi Mavü Balıg dedikleri Ordu Balıg ve oradaki bir otağla ilgili anıları vardır. O otağın etrafında bizim de gördüğümüz yazılı taşlar bulunmaktadır. Kaan (Ögedey) zamanında taşların altını kazarak bir kuyu buldular. Orada büyük bir kitabeye rastladılar. Kitabelerin anlamını çıkarmak için uzmanlar getirilmesi konusunda emir verildi. Hıtay’dan bu yazıların sahibi olan beyaz dedikleri bir topluluğu getirdiler. Kitabede şunlar yazılıydı.” (Cüveynî, 1998: 102-103)

Evet, bu satırlarda neler var? Cüveynî neler görmüş, neler duymuş? Haydi, bir tür metin arkeolojisi yapalım ve Cüveynî’nin bu birkaç satırlık metnin altını kazalım. Önce birinci paragrafa bakalım:

1) Karakorum; sadece Çengizlilerin başkentinin adı değil, aynı zamanda oradaki dağın adı imiş. En azından Ögedey Kaan³ zamanındaki Uygurlar öyle biliyorlar.

1 Ögel’de Arkun (Ögel, 1971: 74). Öztürk de “Metinde Orkun olarak geçmektedir.” şeklinde dipnot düşmüştür.

2 Ögel’de Böğü-Han / Bökü-Tegin (Ögel, 1971: 74-75).

3 Köktürk ve Bozkır Uygurlarının “kağan”ları, Karahanlıların “hâkan”ları, Çengizlilerin “kaan”ları vardı.

2) Orkun Nehri, bu dağdan kaynaklanıyormuş. Nehrin adı da o zaman hı ile değil, kaf harfiyle Orkun biçiminde yazılıyormuş.

3) Karakorum Dağı'ndan 30 nehir daha çıkıyormuş ve her nehrin sahilinde ayrı bir kavim yaşıyormuş.

4) Orkun kıyısında ise iki Uygur kavmi yaşıyormuş. Bu iki Uygur kavmi kalabalıklaşınca kendilerine bir yönetici seçmişler ve Buku Han ortaya çıkıncaya kadar 500 yıl bu şekilde yaşamışlar.

Bahaeddin Ögel, "Reşideddin gibi tarihçilerin buralara 'Otuz ırmak', 'On ırmak' gibi" adlar verdiklerini belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Reşideddin'e göre bu çaylar boyunca yaşayan halklar, yavaş yavaş birer boy haline gelmiş ve bu yolla da Uygur oymaklarını meydana getirmişlerdi." (Ögel, 1971: 80-81)

Yine bir İlhanlı tarihçisi olan Reşideddin de ünlü eseri *Câmiü't-Tevârih*'i Cüveynî'den 40-50 yıl sonra yazmıştır. İki tarihçinin verdiği bilgilere göre, Orhun Vadisi'nde pek çok akarsu var ve her nehir boyunca ayrı bir boy bulunuyor. Bu bilgiler; Çin kaynaklarında geçen Dokuz Oğuz, On Uygur terimleriyle uyusmaktadır. Ancak Cüveynî'nin "iki Uygur kavmi" ile neyi kastettiğini bilmiyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Uygurları oluşturan birçok boy arasında ikisi çok önemli ve asıl Uygurlar o iki kavimden meydana geliyor.

Buku / Böğü Han, Cüveynî'nin anlattığı türeyiş efsanesine göre o zamanki Uygurların Afrâsiyab olduğuna inandıkları hükümdardır. Aslında efsane, tam bir Oğuz Kağan destanı gibidir. Buku / Böğü Han her yana ordular göndererek bütün dünyayı fetheder ve bütün kavimleri vergiye bağlar. Demek ki Cüveynî zamanındaki Uygurlar, bu efsanevi hükümdardan önce de en az 500 yıl atalarının Orkun kıyısında yaşadıklarını düşünüyorlar. Efsanevi Böğü Han ile Bozkır Uygur Kağanlığı'nın üçüncü hükümdarı Böğü Kağan'ın karıştırıldığını düşünsek bile bu hükümdara kadar geçen 500 yıl boyunca Uygurlar, Orkun kıyısında imiş. Aslında Köktürklerin Orhun Vadisi'ne Altay Dağları eteklerinden 552 yılında geldiklerini biliyoruz. Köktürklerden önce de Orhun Vadisi'nin yöneticileri Juan Juanlar idi. Cüveynî'nin aktardığı bilgilere göre acaba Juan Juanlar zamanında Orhun Vadisi'nde bazı Uygur boylarının da yaşadığını düşünebilir miyiz? İsterseniz burada bir tarih araştırmasına girmeyelim ve meseleyi, Bahaeddin Ögel ile Ahmet Taşağıl'ın Kao-çı ve Tiele'ler ile ilgili araştırmalarına bırakalım.

Bir de ikinci paragrafta neler anlatıldığını görelim.

1) Efsane, büyük bir yazıt üzerinde bulunmaktadır. Moğollar, o yazıtı bilmemekte ve okuyamamaktadırlar.

- 2) Yazıt, Ögedey Kaan zamanında yani 1229-1241 yılları arasında bulunmuştur.
- 3) Ögedey Kaan zamanında; Ordu Balık'ta âdeta arkeolojik bir kazı yapılmış, bir taş yerinden oynatılmış, altında bir kuyu bulunmuş, kuyudan da büyük bir yazıt çıkmıştır.
- 4) Arkeolojik kazıyla yetinilmemiş, yazıt üzerindeki bilinmeyen yazının okunması için uzmanlar getirtilmiştir.
- 5) Uzmanlar Çin'de bulunan ve "beyaz" denilen bir topluluktur. Cüveynî, beyaz topluluğu için "bu yazıların sahibi olan" demektedir.
- 6) Ögedey, 1229-1241 arasında kaanlık yapmıştır. Cüveynî'nin Karakorum'a sık gittiği tarihler, umumi vali Argun'un kâtibi olarak hizmet gördüğü 1243-1256 yıllarıdır. Cüveynî'nin eserini yazmaya başladığı tarih ise 1252'dir ve bu bilgiler, eserinin başlarında yer almaktadır yani kuyudaki yazıtın bulunması olayı üzerinden en fazla 23, en az 2 yıl geçmiştir. Ortalama olarak 10-15 yıl diyelim. Yazıtın bulunup okunmasından 10-15 yıl sonra Karakorum'da Cüveynî bu olayı öğrenmiş, büyük bir ihtimalle not etmiş ve 1252'de yazmaya başladığı eserine de kaydetmiştir.

Efsanenin kaydedildiği kitabe üzerindeki yazı hangi yazı idi? Uygur yazısı olması mümkün değildir çünkü Çengizlilerin bürokratları Uygurlardı ve Uygur yazısı onlar için meçhul bir yazı değildi, tam tersine onların günlük yazısı idi. Çin yazısı da olamazdı çünkü Çin yazısı o dönemde de çok iyi bilinen bir yazıydı. Karakorum'da da herhâlde Çinliler vardı. Eğer yazı, çok iyi bilinen Çin yazısı olsaydı Cüveynî, bunun okunması için "Hitay'dan bu yazıların sahibi olan beyaz dedikleri bir topluluk" getirtildiğini yazmazdı; "Çinlilere veya Çince bilenlere okutuldu" gibi bir ifade kullanırdı.

Ögedey Kaan Dönemi için bilinmeyen yazı olsa olsa Köktürk yazısıdır. Ordu Balık / Kara Balgasun, Bozkır Uygur Kağanlığı'nın başkentidir ve Karakorum'a çok yakındır. Bugün de orada Köktürk harfli bazı küçük yazıtlar bulunmaktadır.

- 7) Demek ki Ögedey Kaan zamanında (1229-1241), Ordu Balık'ta bir kuyu içinde Köktürk harfli büyük bir yazıt bulunmuştur ve yazıtta hayli hacimli olan Uygur türeyiş efsanesi kaydedilmiştir.

Sonuçlar burada bitmiyor. Daha başka bazı sorular ve muhtemel sonuçlar da var:

- 8) Orkun Nehri kıyısında bulunan Ordu Balık şehrine, Cüveynî zamanında Mavu Balıg deniyormuş. Uygurların "Ordu Balıg ve oradaki bir otağla ilgili anıları" varmış. Buradaki "otağ" kelimesiyle kastedilen nedir? Uygur-

lar, bu bölgeden 840'ta göç etmişlerdir. 840'tan 1200'lere bir otağ kalması mümkün değildir. Üstelik Kırgızların hücumu dolayısıyla şehirde Uygurlara ait otağ kalmış olabileceği de düşünülemez. O hâlde otağ ile bir höyük veya bir toprak yığını mı kastediliyor? Ordu Balık'ın surları ve surlar içindeki toprak yığını bugün de durmaktadır. Cüveynî, şehirle veya otağla ilgili "anılar" derken neyi anlatmak istemektedir; acaba kuyuda bulunan yazıtı mı kastediyor? Yoksa Uygurlardan, bozkır kağanlığı dönemiyle ilgili başka bazı bilgiler / rivayetler mi işitmiştir?

9) İçinde büyük bir kitabe bulunan kuyu nasıl bir şeydir? Her hâlde bugün bildiğimiz şekilde dik bir kuyu olmamalıdır. Büyük bir ihtimalle son zamanlarda bulunan Köktürk mezarlarına benzer bir yapıdır. Kazak bilimcileri Karjavbay Sartkojaulı ile Jantekin Karjavbayulu; Moğol meslektaşlarıyla birlikte 2011 yılında kazdıkları Mayhan Uul kurganında, 7. yüzyıla ait bir Köktürk mezarı bulmuşlardır. Kurgan; Ulan Bator'un 210 kilometre batısında, Bulgan eyaletinde, Mayhan Uul Dağı'nın eteğindedir. Kurgandaki mezara; 42 metre uzunluğunda, baş kısmı 35 derece eğimli bir koridorla inilmektedir. Gerek koridorun duvarlarında gerek mezar içinde, birçok resim ve heykel bulunmuştur. Bunlar arasında pars, boğa, koşumlu at, insan, nilüfer çiçeği ve kutsal ağaç resimleri ile birçok insan heykelciği vardır (Sartkojaulı, 2013).

Sartkojaulı'nın yazısında bence, bir önceki maddede sorduğumuz "otağ"ın da cevabı vardır. Kurganın bulunduğu dağın adı Mayhan Uul, "çadır dağı" demektir "ve bu dağın eteklerinde, Mayhan Uul gibi yığma topraktan, kümbete benzer 12 kurgan bulunmaktadır." Cüveynî'nin "otağ" diye bahsettiği de Ordu Balık yakınlarında yer alan kümbet şeklindeki bir kurgan olmalıdır. Kuyu da tıpkı Köktürk mezarı gibi 35 derecelik eğimle toprağın altına inen kurgan içindeki bir Uygur mezarı olmalıdır. Ya bir kağanın ya da ileri gelen bir Uygur'un mezarı. Öyle anlaşılıyor ki bölgedeki kurganlarda yapılacak arkeolojik araştırmala, daha birçok Köktürk ve Uygur mezarını ortaya çıkaracaktır.

10) Kuyunun içindeki "büyük kitabe"den kasıt nedir? Kitabede ne yazıldığını biliyoruz. Uygurların türeyiş efsanesi. Soru, kitabenin malzemesiyle ilgilidir. Kitabe, acaba mezarın içindeki büyük bir taşta mı yazılmıştır? Ben buna ihtimal vermiyorum çünkü Köktürklerden ve Uygurlardan kalan yazılı taşlar hep açık alanda bulunmaktadır. Bence efsane, koridorun ve mezarın duvarlarına yazılmıştır. Mayhan Uul kurganındaki duvarlarda resimler bulunduğunu biliyoruz. Duvarlar resim için kullanıldığına göre yazı için de kullanılmış olabilir. Tabii kitabenin bulunduğu zeminde efsaneyle ilgili veya başka konularda resimler de bulunması mümkündür.

11) Yazıtın okunması için uzmanlar Çin'den getirtiliyor: "Hıtay'dan bu yazıların sahibi olan beyaz dedikleri bir topluluğu getirdiler." Kimlerdir bu topluluk ve bu topluluğa niçin "beyaz" diyorlar? Öztürk'te "beyaz" kelimesinin geçtiği yer, Ögel çevirisinde üç nokta (...) ile gösterilmiştir. Farsça metindeki kelime neydi, onu bilmiyorum. Öztürk "beyaz" diye çevirdiğine göre Farsçası da her hâlde o anlamda bir kelime olmalıdır. Beyaz veya başka bir kelime... Ne olursa olsun, bu topluluğun o dönemde Çin'de yaşadığı ve kitabedeki yazının da onların yazısı olduğu anlaşılıyor. Eğer bu "topluluk" bir Uygur topluluğu olsaydı Cüveynî onları "Uygur" olarak kaydedirdi. Bence bunlar, Türk Kağanlığı yıkıldıktan sonra Çin'e iltica eden Köktürklerin torunları olmalıdır. Çin kaynakları, Köktürklerin yıkılışı üzerine Çin'e iltica edenleri kaydeder. Bunlardan biri de "kabileleriyle birlikte" Çin'e iltica eden Bilge Kağan'ın eşi ve aynı zamanda Tunyukuk'un kızı olan Bo-fu Katun'dur. 745 yılı başlarında son Köktürk kağanı da öldürülünce "Bilge Kağan'ın hatunu Po-fu, halkına liderlik ederek gelip kendiliğinden itaat etti." (Taşağıl, 2004: 59, 92). Türk Kağanlığı'nın yıkılışından aşağı yukarı 500 yıl sonra da Çin'de Köktürk yazısını okuyup anlayan bir topluluğun bulunuyor olması son derece dikkat çekicidir.⁴

Karakorum yakınındaki bir kuyuya Bijen'in kuyusu diyorlarmış ya, o kuyuya hiç inmeyelim. Sonra *Şehnâme*'nin içindeki bir kuyuda kaybolabilir, daha sonra da kendimizi kuyunun dibinden açılan bir tünelle Bamsı Beyrek'in veya Alpamış'ın hapsedildiği kuyuda bulabiliriz.

İşte 14 satırlık iki paragraf içinde benim gördüklerim. Bu tarihî metinler kim bilir daha nice sırlar taşıyor. Cüveynî'yi, Reşideddin'i ve diğerlerini okumaya devam etmeli, sırları bulup çıkarmaya çalışmalıyız. Belki bir gün, ağlayan nar ile gülen ayvanın sırlarını da bu metinler bize açıklar.

Kaynaklar

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Bilgin, Orhan, "Cüveynî, Atâ Melik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.
- Sartkojauli Karcaubay, "Göktürk'ün Toprak Halkı", *Atlas dergisi*, Sayı: 238, Ocak 2013.
- Taşağıl, Ahmet, *Göktürkler III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

⁴ İki Çin kaynağında, yıkılıştan 182 yıl sonra yani 927 yılında Çin imparatorunun bir Köktürk yöneticisini ziyaret edip Köktürk tanrısına kurban sunduğu ve kuzey geleneklerine göre tören yapılmasına müsaade ettiği kaydedilmiştir (Taşağıl 2004: 61).